

Keszei András

Tárgyi környezet, anyagi kultúra, történetírás

AZ ANYAGI VILÁG ÁTÉRTÉKELÉSE

A 20. század utolsó harmadában a társadalom- és humán tudományok a különböző fordulatok korát élték, melyek, következményeik révén továbbra is meghatározó elemei a tudományos diskurzusnak.¹ A társadalom ember alkotta, szimbolikus, nyelvi úton megszülető valóságából és az ennek képlékeny, szubjektív voltából kiinduló posztmodern szemlélet válságot, majd fordulatot hozott a tudományos gondolkodásban. Erre még a megfelelő módszerekkel megismerhető objektív valóság axiómájára támaszkodó természettudományok képviselői is kénytelenek voltak reagálni, amikor a természettudományi ismeretek megfigyelőtől függő, konstruált, aktuális nyelvi kontextusba ágyazódó jellegét hangsúlyozó vélemények fogalmazódtak meg a társadalomtudósok részéről.² A viták keresztüztüében az egyik legfontosabb kérdés az volt, hogy megismerhető-e a nyelvi konstrukción túli valóság, s ha igen, milyen módon.

Konstruált és nem ember alkotta valóság kapcsán az egymást kizáró szélsőséges vélemények között többen próbáltak józan középutat találni, a megismerés lehetőségeire és eredményeire összpontosítva igyekezvén meghaladni szubjektivitást és objektivitást végletekig fokozott és leegyszerűsített szembeállítását.³ Ebben az intellektuális közegben zajlott, talán nem túlzás azt állítani, hogy némileg a nyelvi és kulturális konstrukciók egyoldalúságával szemben állást foglaló újabb fordulat az 1990-es évektől, amelyet az anyag szerepének újraértékelése alapján

¹ A kulturális, nyelvi, téri fordulat eredményei a történettudomány számára sem voltak közömbösek, lásd például Jenkins (ed.) 1997; Bonnell–Hunt (eds) 1999; Withers 2009; Osborne–Kümin 2013. Ezek előzményeit, a posztstrukturalizmus kialakulását és Foucault hatását könyvtárnyi irodalom tárgyalja.

² Lásd például a Sokal–botrányt és következményeit: Sokal–Bricmont 2000.

³ Így például John Searle amerikai filozófus, aki oxfordi tanulmányai során John Austin közvetítésével találkozott Wittgenstein nyelvfilozófiai örökségével, és később a beszédaktuselmélet egyik legfontosabb teoretikusa lett. Későbbi munkáiban Searle (Searle 2000) a társadalmi valóság nyelvi alapjait hangsúlyozza, amikor arról ír, hogy intézményeink egyike sem működhetne a nyelv nélkül, ugyanakkor az emberen kívüli dolgok, pl. egy hegycsúcs objektív valóságában sem kételkedik, és megismerhetőnek tartja a tudományos gondolkodás számára. A 2000-es években pedig, új neurológiai eredményei nyomán az emberi érzékelés fizikai környezetünket tükröző természetét hangsúlyozza, ami a *homo sapiens* és elődei számára rendkívül fontos volt a fennmaradás szempontjából.

egyfajta materiális fordulatként írhatunk le.⁴ A lét anyagi összetevőiről, feltételeiről, környezetéről szólva természetesen nem kerülhető meg a marxizmus 19. és 20. századi öröksége, amelyet Közép-Európa keleti részén nehéz függetleníteni a politikai következményektől. A történelem, mint termelőerők és konfliktusok struktúrákba szerveződő rendszere a 20. század második felében olyan megrendítő erejű kritikában részesült a strukturalizmusokat követő fordulatoknak köszönhetően, hogy manapság már aligha tekinthetjük érvényes átfogó történelemértelmezésnek.⁵

Ezek után természetesen a materiális fordulat értelmezése okozhat némi fejtörést, amit az említett előzmények után nem meglepő módon a marxista hagyomány kritikus szemléletével, és a tőle való eltávolodással jellemezhetünk. Az anyagi kultúra felértékelődését ezért a továbbiakban nem a termelőerők és a forradalmak működésével, sokkal inkább a hétköznapok világának a tárgyi környezettel szétbonthatatlanul összefonódó természetével magyarázhatjuk.⁶ Életünk – ez utóbbi felfogás szerint – nem csupán tárgyi környezetben zajlik, hanem mintegy ezen keresztül, olyannyira, hogy a társadalom működése enélkül nem is képzelhető el. Fernand Braudel a hétköznapok világáról írva ezt elsősorban a tárgyi világban megragadható anyagi kultúrán keresztül vélte megragadhatónak.⁷ Ez mintegy formát adott az életnek a 15. és a 18. század között, a gazdaság terén kiépítve a kapitalizmus működésének feltételeit. A hétköznapok struktúrái itt nem a marxizmus alapján konstruált szerkezetet jelentik. Braudel ennél sokkal árnyaltabb módon kezeli az anyagi világot, az elnagyolt struktúrák helyett a tárgyi világ társadalomszervező erejének mikrovilágához vezeti el az olvasót. Tárgyak és emberek a mindennapokban cselekvési láncolatokká fonódnak össze, amelyek az egyéni és a társadalmi működés nélkülözhetetlen elemeivé avatják az emberi célok és elképzelések alapján „életre hívott” anyagi világot.

Természet és társadalom, tárgyak és élet elválasztása a tudományos kategóriák alkalmazásával inkább csak mesterséges felosztást erőltet az élet folyamataiban összefonódó területekre.⁸ Azt mondhatjuk tehát, hogy az anyagi fordulat értelmében a minket körülvevő dolgok kilépnek a tehetetlenség szerepköréből, és már nem tekinthetők pusztán díszítőelemnek, a cselekvések egyszerű elszenvetőinek, hanem azok eredményeihez – igaz, többnyire az emberi alkalmazáson keresztül – jelentős mértékben hozzájárulnak. Így tekintve őket, tárgyaink sokkal inkább az emberi gondolkodás „külső ágensei”, mintsem élettelen dolgok. A történettudomány részéről eme alapigazság felismerése azzal a következménnyel jár,

⁴ Bennett–Joyce 2010. Mint a fordulatok többsége, ez is nagymértékben támaszkodott francia gondolkodók elképzeléseire, ebben az esetben Bruno Latour, illetve Gilles Deleuze és Félix Guattari munkáira, bár a tárgyak természetére vonatkozóan a 20. század első felében gyökerező filozófiai fenomenológia, majd Heidegger írásai korábbi kiindulópontot kínálnak.

⁵ Ahogy Vajda Mihály megjegyezte: idővel kiderült, hogy a marxai redukciók alapján nem jól értjük a dolgokat. Vajda 2015: 448.

⁶ Bennett–Joyce 2010; Otter 2010.

⁷ Braudel 1985 [1967]; 2022 [1979].

⁸ Latour 2006.

hogy a tárgyakban többé nem egy-egy gondolatmenet alátámasztására szolgáló szemléltetőeszközöket látunk, amelyekkel a tézisek igazolása mellett növelhetjük a történetírói hitelességet, hanem önállóan elemezhető, sőt egyenesen az elemzés középpontjába állítható tényezőkként számolunk velük.⁹ Mivel a múlt kézzelfogható jelenléte tárgyak formájában valósul meg, indokolt lenne kellő komolysággal fordulni feléjük, ám e tény a régészet, a néprajz, a kulturális antropológia és a művészettörténet számára sokkal fontosabbnak bizonyult, mint a történetírás esetében, amely előszeretettel használta/használja a korszakokat jellemző díszítőelemekként a tárgyakat. Ez az anyagi kultúra felértékelődésének korában már elmulasztott lehetőségnek tűnik, hiszen az élettelen dolgok világának árnyaltabb elemzései ember és anyag kapcsolatának egyre újabb dimenzióit tárják fel.

A TÖRTÉNELEM ANYAGAI ÉS ÉRTELMEZÉSEI

A történetírás nyelvi, kulturális majd posztmodern fordulata az 1970-es évektől az anyagi struktúráktól való eltávolodással járt, legalábbis ami a múlt megjelenítésének egyik legfontosabb pillérét, a megértést és a magyarázatot illeti. Paul Ricoeur utolsó nagy munkájában, az emlékezetéről, a történelemről és a felejtésről írott könyvében a történetírásról szóló részben a múlt feltárására irányuló gyakorlat három fontos fázisát különítette el.¹⁰ A történelem ezek szerint egy dokumentarista, egy magyarázati és egy megjelenítési szakasz eredményeképp nyeri el aktuális formáját, amely a vizsgálatba vont források körének, a magyarázati lehetőségeket meghatározó elméletek, tudás, és a megjelenítés, megfogalmazás eszközeinek, stílusainak változásával időről időre maga is átalakul. A modern történettudomány megalapozása a 19. században a forrásfeltárás és a forráskritika tudományaként határozta meg diszciplinánkat, amelyet nagyszabású elméletek, preconcepciók helyett a múlt forrásokra támaszkodó részletes feltárására kell alapozni, majd a részletek ismeretében összeállítani a hiteles beszámolókat. Ranke forrásközpontú eljárása tulajdonképpen a szaktörténész részéről elfogadhatatlannal elnagyolt filozófiai történelemértelmezések felülvizsgálataként, pontosabban a hegeli történelemszemlélet komoly kritikájaként értelmezhető.¹¹

A történész mindenekelőtt az írott források alapján közelít a múlthoz, amit már a 19. században kiegészített a régészet és a művészettörténet, mint a történettudomány árnyékában fejlődő önálló területek tárgyközpontúsága; a múlt írott és egyéb relikviái alkották a dokumentarista szakasz fő munkaterületét, de egyértelműen az írott források elsőbbségével.¹² A szellemtörténeti magyarázatokban az anyagi kultúra jellemzően a korszakok szellemiségének illusztrálására szolgált, a tárgyak ezekben az értelmezésekben leginkább csak tükröztek, reprezentáltak

⁹ Gaskell–Carter 2020.

¹⁰ Ricoeur 2000.

¹¹ Ranke és Hegel viszonyáról: Beiser 2011.

¹² Gaskell–Carter 2020.

valami fontosabb, tárgyakon túli valóságot, amit a történészek kultúraként, gondolkodásmódként határoztak meg. Fő feladatuk tehát a szemléltetés volt, és ez a 20. század egymást követő irányzataiban sem igazán változott meg, ezen a történelmi materializmus anyagközpontúsága sem lépett túl, a mindent magyarázni kívánó elméleti koncepcióinak megfelelően. Még kevésbé volt ez elvárható a posztstrukturalista irányzatoktól, amelyek a kultúra, nyelv, jelképek, gondolkodás, identitás jelszavaival igyekeztek kijelölni a történelem kutatásának legfontosabb szempontjait.¹³ Ebben a keretben a tárgyak jelentősége leértékelődött, az emberi alkotótevékenység hangsúlyozása a mindent felölelő struktúrák elvetésével együtt megnehezítette a tárgyi környezet önálló elemzési szemponttá avatását, így az továbbra is passzív szereplője maradt a történelmi folyamatoknak.

Visszatérve Ricoeur gondolatmenetéhez: bár voltak szórványos kivételek, talán nem túlzás kijelenteni, hogy a történetírás gyakorlatából megszülető történelem sokáig az írásos források bűvöletében élt, és a magyarázati sémái sem hagytak túl nagy teret a tárgyaknak.¹⁴ Az utóbbi évtizedekben azonban változás mutatkozik e téren, és ennek gyökereit az anyagi fordulat filozófiai és társadalomtudományi elméleteinek körében, a történettudományon belül pedig a nyelvi konstrukciók béklyóiból kitörni igyekvő szerzők munkáiban találhatjuk meg. Ez utóbbiak között a rankei hagyományok követőitől, a múlt közvetlen hozzáférhetőségében és bemutathatóságában hívőktől elkülöníthetjük azokat, akik a nyelvi fordulat történetírásra gyakorolt hatását figyelemre méltó tényként tartják számon. Frank Ankersmit, a történelemfilozófia neves holland alakja a régi, forrásfeldolgozáson alapuló tényfeltáró pozitivisták iskolát az 1970-es évek előtti időszakban a konstruktivisták felfogástól különbözteti meg, melynek képviselői a múlt közvetlen megismerésének korlátait igyekeztek tudatosítani.¹⁵ Véleményük szerint a történelem közvetlen megismerése nem lehetséges, a történész csak a fennmaradó bizonyítékok (írott és egyéb, tárgyi emlékek) alapján szerkesztheti meg róla beszámolóját, amit így nem feleltethetünk meg közvetlenül az egykori valóságnak. A filozófia részéről az effajta kioktatást a történészek zöme nem szívesen hallgatta, hallgatja meg, és töretlenül ragaszkodik a múlt közvetlen megismerhetőségének naiv téziséhez. Pedig mindez csak szelíd simogatásnak tűnik az 1973 utáni időszakhoz képest, amelyre Hayden White *Metahistory* című könyve jóvoltából úgy tekinthetünk, mint a történetírás objektivitásába, sőt tudományos voltába vetett hit megrendülésének korszakára.

A heves viták ellenére a provokatív alaptézis, mely szerint a történelmet mindenekelőtt egy szerző alkotásának, tehát szövegnek kell tekintenünk, a mai napig meghatározó eleme a történettudomány helyéről szóló diskurzusnak. Noha már

¹³ Burke 2020; Gaskell–Carter 2020.

¹⁴ Ilyen kivétel pl. Braudel 2022 [1979] és Roche 2000 könyve, amely a 17. és 18. századi francia fogyasztói forradalomról szól, melynek során a dolgok áruvá lényegülnek át, ahogy például az ivóvíz esetében is történt.

¹⁵ Ankersmit 2012: 175–176. A szerző többek között Droysen és Oakeshott nevét említi a történelemfilozófia konstruktivisták irányzatáról szólva.

a klasszikusok is felismerték – itt Ankersmit Rankét és Fustel de Coulanges-t idézi –, hogy a történész közreműködése a múlt bemutatásában a szubjektivitás veszélyeit rejtheti magában, de azzal igyekeztek eloszlatni az aggodalmakat, hogy az ő megnyerő stílusukban ugyan, de rajtuk keresztül maga a történelem szól a közönséghez.¹⁶ Ez az elképzelés White hatására mára jórészt hitelét veszítette, a történetíró szövegének múltat közvetítő jellege helyett, annak műfaji vonásai, az elbeszélésben alkalmazott cselekményszövés módozatai kerültek előtérbe, melyeknek köszönhetően a múlttól független konstrukcióként áll előttünk a szöveg, mint a történelem valódi formája.¹⁷ Már nem remélhetjük, hogy a szövegen keresztül valahogy mégiscsak megpillanthatjuk a múltat, hanem csak a szöveget szemlélhetjük, és ennek megismerését kell célként kitűznünk a múlt megismerése helyett.

Ez sokak számára, érthetően, nem csupán a történetírás tudományos jellegét, hanem az értelmét is megkérdőjelezte. Hogy mégsem ez volna az utolsó szó történész és történelem viszonyát illetően, azt a történelmi tapasztalat lehetőségeit vizsgálva állapíthatjuk meg. A kérdés alapvetően úgy tehető fel, hogy van-e bármiféle bizonyítékunk arra, hogy a nyelvi konstrukcióktól függetlenül is eljuthatunk a múlt valóságához. A „bizonyíték” kifejezés itt furcsán hangozhat, hiszen a benyomások, érzések, merőben szubjektívnek tűnő tapasztalatok világában nem beszélhetünk bizonyítékokról a szó természettudományos értelmében. Mindenesetre megfontolandó érvek sorakoztathatók fel amellet, hogy a nyelvi konstrukciókon kívül is megérinthez minket a múlt, amivel a „történelem csak a történetíró szövegének tekinthető” értelmezés is jócskán árnyalható.

A történelmi tapasztalat lehetőségeiről írva Ankersmit olyan élményekre utal, amelyek lenyűgözik az embert, sajátos hangulatba hozva a szemlélőt, akit hirtelen egyszerre érint meg a jelen és a múlt távolsága, a távolság mint szakadék mélysége, a szemlélt dolog nagyszerűsége, az elmúlás szomorúsága.¹⁸ Mindez együtt sajátos, nehezen kifejezhető minőséget jelent, amivel kapcsolatban számunkra most az a legfontosabb tanulság, hogy lehetséges egy nyelven kívüli dimenzióban is értelmezni, továbbá az, hogy nagyon gyakran tárgyakkal való találkozás váltja ki. A lehetőség önmagában természetesen nem jelenti azt, hogy megoldottuk a narratív bonyodalmak okozta gondokat. Hogy a történelem szöveg, az továbbra is tény, ám hogy nem csupán az lehet, főleg az anyagi kultúra társadalmi szerepe átértékelésének tükrében, az új elemzési szempontok lehetőségeire hívja fel a figyelmet. Huizinga *A középkor alkonya* (vagy *ősze*) című klasszikussá vált könyvében már az első oldalakon megosztja az olvasóval a sajátos középkor-tapasztalatát, amelyet színek, érzések, hangulatok együtteseként ír le. Ez a szinesztézia – ami a szerzőt, még mielőtt a történelem tanulmányozása felé fordult volna, a groningeri egyetemen folytatott szanszkrit tanulmányai után tervezett nyelvészeti disszertációjának fontos részeként foglalkoztatta – a tapasztalat olyan formája, amelyet a nyelv

¹⁶ Ankersmit 2012: 194.

¹⁷ White 1997 [1973].

¹⁸ Ankersmit 2004; Runia 2014: 103–104.

csak az utólagos töprengést követően lehet képes megragadni.¹⁹ A trombitaszó és a gondolatban hozzá társuló piros szín együtt a „heves” kifejezéssel megragadható élményt adják, amelynek nyelvi keretei meglehetősen bizonytalanok, és ez alátámasztja a tapasztalat elsődlegességét a nyelvi megformálással szemben.

Tárgyak és egyéb anyagi természetű tényezők, az írott szövegektől a hangozgatásig, az élet természetes környezeteként vesznek körül minket és idéznek fel többé-kevésbé tudatos történelmi tapasztalatokat, amelyek a történetírás produktumaitól függetlenül is képesek a múlthoz kapcsolni minket. E kapcsolat minősége az előzetes ismeretek alapján sokféle lehet, a társadalom történelmi műveltségének hiányosságai miatt a történészek megítélése szerint a legtöbb esetben nyilván nem nevezhető magas szintűnek, mégis elárul valami fontosat az ember időhöz való viszonyáról, jelen és múlt elszakadásáról, és a múlt újra megjelenésének hatásáról az élmények szintjén. A történettudomány természetesen méltán tart igényt a mélyebb elemzésekre, az anyagi kultúra helyének gondosabb kijelölésére, amitől valószínűleg azt is reméli, hogy a „történelem csak szöveg” tézis szorításán képes enyhíteni, a múlt valóságának bizonyítékaiként hivatkozva a tárgyra. Talán nem könnyű észrevenni, legalábbis azoknak, akik nem hivatásszerűen foglalkoznak a történelem tanulmányozásával, de a múlt valóban bennünk van, sőt, úgy tűnik, mintha be is kebeleznék minket, noha ennek nem vagyunk tudatában.²⁰ A nemzedékek hosszú során felhalmozott tapasztalatok, tudás és a kialakított tárgyi környezet mind történelmi termék, bármilyen nehezen is fedezhető fel rajtuk az elődök kéznyma. E viszony szemléltetésére az anyagi kultúrához fűződő szálak elemzése kiválóan alkalmas, örökölt habitusunk elemei ugyanis sokszor tárgyak használatában ragadhatók meg a leghatékonyabban.²¹

TÁRGYAK ÉS HASZNÁLATUK – MIRE KÖVETKEZTETHETÜNK AZ ANYAGI KULTÚRÁBÓL?

Ha a tárgyakat nem vesszük számításba, akkor az emberi történet leghosszabb szakaszának megismeréséről mondunk le. Mivel az írott történelem időszaka nemcsak evolúciós léptékkal mérve, de a *homo sapiens* történetére nézve is túl rövidnek tűnik, ebben rejtőzhet némi kockázat. A tudományos vizsgálat természetesen nem adta fel az írásbeliség előtti korszak tanulmányozását, még akkor sem, ha a történelem e korai szakaszainak elbeszélése sokszor a képzelet segítségével pótolja a hiányzó részeket, lehetőleg a megbízható eredmények nyomán meghatározott valószínűség alapján.²² Ezt a bizonytalanságot az elbeszélés eszközeivel a tudományos munka javára fordítani nem lehetetlen vállalkozás, ahogy ezt az emberi evolúcióról szóló könyvükkel Lesley Newson és Peter Richerson

¹⁹ Idézi: Ankersmit 2012: 200–206.

²⁰ Ankersmit 2012: 216–217; Runia 2014: 105.

²¹ A habitus és például az otthon berendezése kapcsán: Bourdieu 2009 [1972].

²² Newson–Richerson 2021.

bizonyítják. A rendkívül töredékes leletekre, valamint az etológia, a kognitív tudomány és a kulturális evolúció kutatásának eredményeire alapozva egy olyan történetet adnak elő, amely ugyan már címe alapján is csak egy lehetséges változat (*A story of us*), de mégis rendkívül valószínűnek tűnik, mivel korai őseink életét a rekonstruálható hétköznapi és rendkívüli események alapján írt történetek formájában mutatják be. Talán mondanunk sem kell, hogy ez a megkövesedett csontok és a tárgyi leletek nélkül teljesen reménytelen vállalkozás lett volna, illetve jóval inkább a fikció területére sodródott volna.

A történelmi távolság mellett ugyancsak a tárgyak tüzetesebb vizsgálatára ösztönözheti a történészeket az a tény, hogy a múlt társadalmainak az írásbeliség kezdeteitől egészen a 19. századig csak elenyésző részét ismerhetjük meg az írott források alapján, és e tudást az anyagi kultúra segítségével bővíthetjük ki. Különösen azok esetében, akik általában jóval ritkábban szerepeltek a dokumentumokban, amelyek, mint tudjuk, legtöbbször a hatalom birtokosainak igényei és érdekei alapján készültek. A hatalom archívumaiból kiszoruló élete sokszor valóban csak töredékes tárgyleletek segítségével rekonstruálható, és az alávetett népesség múltjának megismerését korlátozó egykori hatalmi viszonyok következményei a mai napig éreztetik hatásukat. Az alávetettek megszólalását nehezítő, egyes vélemények szerint ellehetetlenítő gyarmati múlt feltárása többek között azért nagyon nehéz, mert leginkább csak a gyarmatosítók nyelve, fogalmai és szempontjai álltak rendelkezésre ehhez.²³ Az utóbbi évtizedek kulturális és társadalmi konfliktusai nem véletlenül forognak a gyarmati múlt, a kismizettség és az autentikus megszólalás lehetőségeinek beszűkülése körül. És talán az sem véletlen, hogy az autentikus hang megtalálásában az Európába hurcolt tárgyak visszakövetelésének is nagy szerepe van, ezek az egykori tulajdonosok leszármazottai szerint az eredeti kontextus, az eredeti helyszín és kultúra maradványai közt találhatóak igazi otthonukra, mert az identitás örököként és közvetítőként oda tartoznak. Ezek a fejlemények az örökség kultuszának jelentőségére hívják fel a figyelmet, a nemzetek a 19. századtól egyre inkább kulturális örökségükön keresztül kapcsolódnak múltjukhoz és formálják azonosságtudatukat.²⁴ Örökségként hivatkozhatunk lassan mindenre, amit az elődök hoztak létre, és ami valamilyen módon hozzájárul a közösség önképéhez, önértelmezéséhez. Ez természetesen azt is jelenti, hogy a belső konfliktusok felszínre kerülésével a különböző csoportok saját örökségük ápolását és nyilvános elismerését szeretnék elérni, ami a különböző emlékezeti-ellenemlékezeti csoportok kialakulásával az ellentétek tartóssá válását eredményezheti.²⁵ Noha az utóbbi évtizedekben a kulturális örökség UNESCO által biztosított nemzetközi keretei és felügyelete igyekezett kibővíteni az örökségként elismerhető dolgok körét a szellemi termékekre, a tájak,

²³ Spivak híres munkája az alávetettek megszólalási lehetőségeiről a probléma ismert megfogalmazása. Spivak 1988.

²⁴ Lásd Erdősi–Sonkoly (szerk.) 2004; Hartog 2005.

²⁵ Keszey 2015.

épületek, tárgyak továbbra is uralják a nemzeti örökségek szerkezetét.²⁶ Ezt valószínűleg azzal magyarázhatjuk, hogy ez utóbbiak egyszerűbb és egyértelműbb formában közvetítik az identitás szempontjából fontos üzeneteket. A kollektív emlékezet, amelyet a közös örökség e könnyen azonosítható elemei mozgósítanak, szelektív módon viszonyul a tárgyakhoz; akkor a leghatékonyabb, ha ezek egyféle és határozott emlékeket ébresztenek a szemlélőkben.²⁷ Például a budai várnegyed mint világörökségi helyszín a nemzeti örökség részeként értelmezve nem annyira építészeti különlegessége, sokszínűsége, hanem az önálló államiság és a későbbi szabadságküzdelmek jelképeként hat, természetesen elsősorban azokra, akik a hazai történelem perspektívájából tekintenek rá.

Környezetünk anyagi részét a fentiek alapján hiba volna élettelen tárgyak halmazának tekinteni, több érvet is felsorakoztathatunk amellett, hogy nagyon is aktív szerepet játszik a társadalmak életében. Bizonyos elemei tárgyak nélkül nem is valósulhatnak meg, és a mához közeledve ez egyre inkább igaz; működésünk menthetetlenül összefonódott a tárgyainkkal, amelyekre ráadásul nem pusztán azok fizikai természete alapján tekintünk. Sok esetben nem túlzás érzelmi viszonyról beszélni, a kedves, vagy éppen nem kedvelt dolgok szerepére gondolva életünkben.²⁸ A használatban való összekapcsolódás az én részeként mutatja a tárgyakat, amelyek története az emberi gondolkodás fejlődésétől kezdve a kultúra kialakulásán keresztül egészen a jelen digitalizált világáig meghatározó szerepet játszott.

TÁRGYAK ÉS TÖRTÉNELEM – LÉPTÉKEK ÉS EREDMÉNYEK

Az anyagi kultúra történelmi szerepe többfelől is megközelíthető, az ember kialakulásától a közelmúlt hétköznapiig különböző tanulságokat vonhatunk le működéséből. Volt idő, amikor döntő szerepet tulajdonítottak a tárgyhasználatnak az emberré válás útján, és az állatvilágból való kiemelkedés perdöntő bizonyítékaként tekintettek rá. Az utóbbi évtizedekben azonban egyre több megfigyelés és kísérleti eredmény szól amellett, hogy az emberen kívül, a majmoktól a madarakig más fajok is rendszeres, gyakorlott tárgyhasználóknak tekinthetők.²⁹ Mivel a korai emberelődök által készített tárgyakról – a fennmaradási esélyek bizonytalansága miatt – minden bizonnyal csak töredékes ismeretekkel rendelkezünk, ezért a feltételezések talán nem túloznak az eszközhasználat eredetére és kezdeire vonatkozóan.

²⁶ UNESCO Intangible Heritage list, a Szellemi Örökség listája a 2000-es évek elején született meg ötletként, majd az első kísérletek után 2008-tól vált hivatalossá: <https://ich.unesco.org/en/what-is-intangible-heritage-00003>.

²⁷ Assmann az egyféle perspektíva jelentőségéről ír, amely az azonosulás fontos feltétele. Assmann 2008.

²⁸ Bennett–Joyce 2010.

²⁹ Tomasello 2022: 5, 70–74.

Az összehasonlító vizsgálatok azt mutatják, hogy a főemlősök egyes eszközhasználók, kísérleti helyzetben egészen összetett problémákat is képesek megoldani tárgyak segítségével. Ha elfogadjuk, amit a genetikai kutatások állítanak, és az ember valóban mintegy 6 millió évvel ezelőtt vált el fejlődésében legközelebbi rokonaitól, a csimpánzoktól, és feltételezzük, hogy a majmok nem az embertől lesték el az eszközhasználat fortélyait, akkor a tárgyak aktív szerepe már több millió évvel kialakulásunk előtt jellemzőnek tekinthető. *Homo erectus* ősünk már bizonyíthatóan rendszeres eszközhasználó és -készítő volt, amiről több mint kétmillió éves leletek tanúskodnak.³⁰ Hogy a köveken kívül mi mindent használhattak még, nem tudhatjuk, a kőeszközöket viszont – ahogy ez hosszú fejlődésük alapján rekonstruálható – egyre ügyesebben, finomabban munkálták meg. A véletlenszerű eszközgyártástól, ami a leejtett és eltört kövek használatához vezetett, a tudatos kialakításig hosszú volt az út, amelynek részleteit nem ismerjük pontosan, de az értelmezések bizonytalansága egyszer csak eltűnik, amikor a köveken a pattintás egyértelmű jeleit, s ezzel együtt a forma kialakításának határozott igényét fedezhetjük fel. 1.7 millió évvel ezelőtt a *homo erectus* már szimmetrikus kőeszközöket készített, a pattintás technikájának szakavatott ismerőjeként és ügyes gyakorlójaként.³¹ Ezek a korai kétarcú (*biface*) eszközök a tudatos megmunkálás nyomán születtek meg, őseink a magkövet (*core*) addig formálták egy másik kővel a megfelelő irányból és erővel végrehajtott ütésekkel, amíg mindkét szélén él alakult ki. Mai képességeink alapján ez nem tűnik túl nehéz feladatnak, de feltételeit tekintve mégis forradalmi áttörés eredményeként tekinthetünk rá. Ha számba vesszük, hogy milyen képességekkel kellett rendelkeznie az első eszközkészítőnek, akkor a gondolkodás és a cselekvés összehangolásának az állatvilágban páratlan formáját és szintjét érhetjük tetten. Valamikor, talán valamivel kevesebb mint 2 millió évvel ezelőtt az egyik távoli ősünk képessé vált arra, hogy egy, a természetben gyakran előforduló formát (szimmetria) önállóan felidézzen elméjében, majd ezt mintegy a kőre alkalmazva, a megfelelő technika segítségével eszközt állítson elő.³² Evolúciós történelmünk korábbi időszakában a majmokhoz hasonló kognitív képességekkel rendelkezünk, ám ez, valószínűleg a környezeti változásokhoz történő alkalmazkodás hatására, idővel megváltozott. A *homo erectus* története során az élőhely az esőerdőkből a síkvidék felé helyeződött át, ami új kihívásokkal szembesítette a faj egyedeit. Többek között a tájékozódás, az élelemszerzés, az önvédelem és a tagok együttműködésének nagyobb jelentősége, összességében a fennmaradás érdekében szükséges jelentősebb kognitív erőfeszítések vezethettek oda több százezer év alatt, hogy a gondolkodás kifinomultabbá és összetettebbé vált. Ez egy folyamatnak tekinthető, aminek későbbi szakaszai is voltak, sőt, minden bizonnyal a mai napig tart.

Az eszközkészítés és -használat arra utal, hogy a közös kultúra kialakulása, majd felhalmozása elindíthatta az emberelődöket a társadalomszerveződés felé,

³⁰ Wynn 2002.

³¹ Pelegrin 2009: 101–102; Wynn 2002.

³² Wynn 2002.

vagyis már készen álltak a mimetikus kultúra feltételei.³³ Az emberré válás során kulcsfontosságú mozzanatnak bizonyult, hogy a *homo erectus* képes volt kilépni a majmokra jellemző epizodikus kultúrából, amit röviden úgy jellemezhetünk, hogy a környezeti tényezők erőteljesen korlátozzák az önálló gondolkodást és cselekvést. A közvetlen környezeti inger nélküli önálló gondolkodás olyan adomány, amelyet hosszú időn keresztül zajló kognitív erőfeszítések alapoztak meg, többek között az eszközkészítés gyakorlása és tökéletesítése során. Önálló, közvetlen környezeti ingerektől független emlékfelidezés, a távolság becslésének megnövekedett jelentősége, a nagyvadak elejtése hajítófegyverekkel a szavannákon, a gyűjtögetés útvonalainak észben tartása és tervezése, s mindeközben fontos feltételként az egyének egyre hatékonyabb együttműködése: e tényezők valószínűleg kölcsönösen hozzájárultak ahhoz, hogy e korai elődünk, ha csak kezdetleges formában is, de képessé vált a fogalmi gondolkodásra, amit bizonyít a szimmetria formájának önálló emlékként való felidézése az eszközkészítés során.³⁴ A felidézett forma pedig biztosította az utáncs és ezzel együtt a folyamatos tökéletesítés, fejlődés lehetőségét is, mert mindig összevethető volt az eszköz aktuális állapotával. Az utáncs a tudatos ismétlés révén lehetővé tette továbbá azt is, hogy az előemberek hatékonyabban tanítsák egymást és következetesebben kommunikáljanak, tanulható és tanítható, így lassan megszilárduló jelrendszer, illetve hangsorok segítségével. Merlin Donald az emberi gondolkodás fejlődéséről írott munkáiban ezt nevezte a mimetikus kultúra szakaszának, amely az említett fejleményeknek köszönhetően, kezdetben – ami évmilliókat jelent – ugyan meglehetősen lassan, de elindította elődeinket a modern ember kialakulása felé vezető úton. E folyamatot szorosan kísérték az anyagi kultúra kialakítására irányuló erőfeszítések, amelyek nélkül mai kognitív képességeink sem születhettek volna meg.

Mint említettük, későbbi szakaszok is azonosíthatók, így például a leletek alapján a kognitív archeológia képviselői úgy vélik, hogy a mai emberre jellemző összetettebb gondolkodás már körülbelül 30 000 évvel ezelőtt működhetett.³⁵ A homloklebeny fejlődéséhez kapcsolható végrehajtó funkciók, a térbeli és időbeli hosszabb távú tervezés, a cselekvések késleltetése, és ezek feltételeként a különböző elemek észben tartására és összehangolására szolgáló munkamemória ebben az időben már bizonyosan működtek, erről az első műalkotások, és a gyűjtögetés tárgyi bizonyítékai tanúskodnak. Gondolkodásunk tehát fizikai környezetünkkel és tárgyainkkal szoros összefüggésben, állandó kölcsönhatásban fejlődött, és emelte egyre magasabb szintre az ember és közvetlen elődei társadalomépítő tehetségét. Ez a mimetikus alapréteg napjainkig fontos része a kultúrának, mert az újabb nemzedékek ennek segítségével kezdik el birtokba venni a világot a szülők, gondviselők útmutatásai alapján. A történelmet tulajdonképpen úgy is felfoghatjuk, mint a tudás megszerzésének, gyarapításának és

³³ Donald 1997; Donald 2012.

³⁴ Pelegrin 2009: 101–102.

³⁵ Wynn–Coolidge 2009.

továbbadásának hosszú történetét, amelynek kiemelkedő eredményei új korszakokat nyitnak, a politika- vagy gazdaságtörténethez hasonlóan.³⁶

Donald gondolatmenetét követve a további fejlemények a gondolkodás rendelkezésére álló újabb eszközök alapján újabb szakaszokat nyitottak az emberiség történetében. A nyelv elterjedése és a narratív gondolkodás megteremtette az első világmagyarázatokat és a mitikus kultúrát, majd az írásbeliség és a nyomában lassan kibontakozó tudomány a teoretikus kultúrát, amelynek térhódítása jelenleg is tart. Fejlődésünk kulcsa tehát a nyelv, az írás, majd később az agyagtábláktól a digitális archívumokig, az egyre nagyobb külső memóriatárak segítségével megőrzött és hozzáférhetővé tett tudás felhasználása lett. Nagy vonalakban és évmilliókon átívelően megközelítőleg így alakulhatott a tárgyi környezettel együtt fejlődő ember és elődeinek sorsa, bár a részletekkel és az időzítéssel kapcsolatban sok minden tisztázásra vár, és ez az újabb leletek folyamatos előkerülésével valósulhat csak meg. A nagy léptékű vizsgálatok azonban általában épp azokat a kérdéseket hagyják a homályban, amelyekre a történészek a leginkább keresnék a válaszokat, a rövidebb távú fejlemények részletgazdag feltárása alapján megfogalmazható tanulságokat, lehetőleg minél kevesebb elméleti alapon kigondolt hiánypótlással a felderítetlen részletek helyett. Ezzel az írott történelem korszakaihoz érkezünk, amelyeket különböző forrásadottságokkal, tárgybőséggel jellemezhetünk.

A tárgyak történetéről szólva talán nem vállalunk túl nagy kockázatot, ha mindenféle adatokkal megrámogatott hivatkozások helyett egyszerűen csak kijelentjük, hogy az utóbbi pár ezer év a tárgyak felhalmozódásának története is, bár nyilvánvalóan ez sem egyenes vonalú fejlődés eredményeképp történt. Valószínűleg már az érett középkortól, de a 18. századtól egészen biztosan egyre több tárgy vette körül az embereket, az ipari forradalom hatásának, majd a 20. századra kialakuló fogyasztói társadalom működésének köszönhetően. A tárgyak, ahogy erről kulturális biográfiájuk is tanúskodik, vándorolni kezdtek a globalizálódó világban, és ez nem marad következmények nélkül.³⁷ Jelentésük a vándorlás különböző állomásain a helyi hagyományok, kultúra szűrőjén keresztül folyamatosan új értelmezésekkel gazdagodik.

JELENTÉS, HASZNÁLAT, ANYAGI KULTÚRA

Habár a kifejezés maga is rejt némi bizonytalanságot magában, a tárgyakat mindenekelőtt jelentésük alapján értelmezzük.³⁸ Mivel a jelentés sokszor nem

³⁶ Ez a kumulatív kulturális evolúció elképzelése, amely nagy vonalakban érvényes, de a felhalmozást olykor nagy visszaesések kísérték, amivel az eredeti koncepció nem számol, evolúciós léptékekkel mérve nyilván túl rövidiek ezek a hullámvölgyek. Lásd Tomasello 2002.

³⁷ Appadurai (ed.) 1986; Kopytoff 1986.

³⁸ Burke 2020: 619. Burke Ogden és Richards 1946-os *The Meaning of Meaning* című könyvére utalva megjegyzi, hogy a jelentés kifejezés jóval sokrétűbb, mint a hétköznapi használat alapján gondolnánk.

egyértelmű, a helyszínnel, értelmezési keretekkel, személyekkel együtt változhat, ezért még a jelen tárgyaival kapcsolatban sem lehetünk teljesen biztosak abban, hogy jól értjük őket. A történeti kutatásban ráadásul a múlt anyagi kultúrája kerül terítékre, ami csak fokozza az értelmezési nehézségeket, hiszen az eredeti kontextussal együtt a jelentések is könnyen feledésbe merülhettek. Ahogy Wittgenstein a nyelv kifejezéseinek értelmezéséhez annak használatát vette alapul, úgy a múlt kutatója is kiindulhat ebből – írja Peter Burke –, a tárgyak jelentése ugyanis gyakran a használathoz köthető funkciónak feleltethető meg leginkább.³⁹ Ez azonban mindig csak a megértés egyik oldala, a másik a szimbolikus dimenzióhoz kötődik, amit általában a tárgy helyzetének és történetének pontosabb ismerete alapján közelíthetünk meg. Ugyanaz a dolog más helyszínen egészen mást jelent, gondoljunk csak Marcel Duchamp *Szökőkútjára*, amit a múzeumban senki sem értelmezne pusztán funkciója alapján.

A 20. századi művészet hétköznapi tárgyakat átlényegítő kísérletei talán távol állnak a mindennapok világától, de az anyagi kultúra sorsát meghatározó társadalom- és kultúrtörténeti folyamatok arra hívják fel figyelmünket, hogy a jelentésváltozás a műalkotásoktól függetlenül is része a történelemnek. E folyamat, jóval korlátozottabb formában ugyan, de már a fogyasztói társadalom kibontakozása, és a tárgyi környezet tömeges áruvá válása előtt zajlott, a tárgyakat a különböző vidékek, földrészek és társadalmi rétegek között zajló vándorlásuk a kulturális életrajz elemeivel ruházta fel. A kereszténység elterjedésével és intézményesülésével bizonyos tárgyak relikviákká váltak, melyek a középkor folyamán látványosan felértékelődtek. Ennek azonban több feltétele is volt, a társadalom tekintéllyel bíró tagjainak, egyházi és világi intézményeknek és méltóságoknak kellett az ereklyegyűjtés gyakorlata mögé állni, hogy az hitelessé váljon az egész társadalom szemében.⁴⁰

A tárgyak használatából kiinduló jelentésadás alapján Burke – a teljesség igénye nélkül – a késő középkori és kora újkori Európában hat kategóriát különböztetett meg, amelyek, miként a szerző is utal rá, a valóságban sokszor nem különíthetők el egymástól.⁴¹ Elsőként a státust jelző tárgyak gyűjtését említi, melyet a reneszánsz korától, antik szobrok vagy másolatok beszerzésével és az előkelők otthonaiban a látogatók számára is látható helyen való kiállításával, jellemző gyakorlatként mutat be. Ez a fogyasztás szociológiai és antropológiai megközelítése alapján oly jellemző gyakorlat a későbbiekben is megtalálható, például a 19. század végén az Egyesült Államokban, vagy az 1970-es években Franciaországban. Veblen az amerikai társadalom fogyasztási szokásait, a státusörzés és -fejlesztés jegyében, egyfajta versengő fogyasztásként írja le, amelyben a különböző társadalmi rétegek presztízshordozó és -növelő szerepet tulajdonítottak bizonyos javak megszerzésének és

³⁹ Burke 2020.

⁴⁰ Brown 1993; Brown 2013: 429. Az ereklyék köré szerveződő szentkultusz az 5–6. századtól egyre népszerűbb, a 8. századi Róma a pápák erőfeszítéseinek köszönhetően az új Jeruzsálemként hirdeti magát, szentek relikviáinak sokaságával csábítva az utazókat, zarándokokat.

⁴¹ Burke 2020: 621–627.

megmutatásának.⁴² Pierre Bourdieu a fogyasztás és a tárgyak, kultúrjavak kapcsolatát a megkülönböztetés fő eszközeként mutatja be, amellyel az egyes rétegekhez tartozók „felsőbbrendűségüket” fejezik ki. Így válik a zeneművek és könyvek „fogyasztása” az ártatlan művelődési szokásból a társadalmi különbségek reprezentációjának hatékony „ügynökévé”.⁴³ A divat, öltözködés, közlekedési eszközök, egyéb vagyontárgyak széles körét említhetjük meg itt, amelyek szolgálhatnak ilyen célokat is, ami a gyakorlat hosszabb történetével együtt arra utal, hogy e magatartás gyökerei az emberi természet mélyrétegeiben találhatóak.

Burke második kategóriája azon fogadalmi, valláshoz kötődő tárgyak csoportja, amelyek a középkor végétől szintén egyre inkább elterjedtek Európában, majd a reformáció idején a hit lényegét érintő heves viták keresztüzébe kerültek. Az ereklyék, szentképek, kegytárgyak protestáns kritikája ezeket a bálványimádás, babonák körébe sorolta, ami a reformáció terjedésével a régi, tárgyak által közvetített égi közbenjárás, a szentkultusz jelenségének megkérdőjelezéséhez vezetett. A kora újkor utolsó évszázadából származó példa alapján Erdélyből is alátámasztható e kijelentés. Bethlen Kata önéletírásában említi, hogy öntudatos reformátusként miként tette nevetségessé a nála vendégeskedő katolikus papot, aki a megszentelt húsvéti ételből maradó csontoknak csodatévő erőt tulajdonított, és azt állította, hogy a tóba dobva ezek akár a békák elviselhetetlenül hangos brekegését is képesek elhallgattatni.⁴⁴

Ugyancsak fontos szerep jut a tárgyaknak mint ajándékoknak, melyeket a rendi társadalomban rendszeresen eljuttattak egymáshoz az emberek, társadalmi rétegeken belül és azok között is. Gyűrűk, kesztyűk, könyvek, érmék, de akár élő állat vagy hús is lehetett ajándék, mely a felek társadalmi állása, kora és neme alapján egyben társadalmi viszonyokat, hierarchiát is tükrözött. A következő csoport az emléktárgyaké – ez ma gyakran összefonódik az ajándékokkal (ez régebben is előfordult), de a feladatköre alapján általában mégis megkülönböztethető azoktól. A szuvenir kifejezetten a múltra emlékeztető tárgy, amely lehet síremlék, zarándokltról származó kegytárgy, csatában szerzett fegyver, házasság emlékére készült kép vagy elhunyt hozzátartozótól hátramaradt örökség. További nagy és a többi is gyakran érintő kategória az identitás kifejezésére szánt azon dolgok együttese, amelyek a származás kollektív háttére mellett egyéni vonásokat is közvetíthettek. A nemesi eredet foglalkozáshoz igazított attribútumai rendre felbukkannak az ábrázolásokon, az öltözetet kíséző fegyver, páncél, vagy épp az uralkodói pozíciót kíséző jelképek, jogar, korona formájában. Tudósok könyvekkel, egyházi személyek kegytárgyakkal történő ábrázolása szintén közösségi identitásra utaló megjelenítés volt, amely az egyén romantikus kultusza előtt a rendi társadalom szorosan csoporthoz kötődő azonosságtudatát is kifejezte. Burke utolsó tárgycsoportját a gyűjtemények jelentik, amelyek általában egzotikus,

⁴² Veblen 1975 [1899].

⁴³ Bourdieu 1984 [1979].

⁴⁴ A példa a 18. század első feléből származik, Bethlen Kata önéletírása az 1740-es években készült. Sükösd–Tolnai (szerk.) 1963.

érdekes dolgok felhalmozásából születtek, a tárgyaknak ez esetben más, szimbolikus jelentőségük nem nagyon volt, a leginkább arra szolgáltak, hogy különlegeségükkel elkápráztassák a látogatókat.⁴⁵

A fenti kategóriák összekapcsolását, átfedéseit a tárgyak státuszszimbólumként való felfogása, a társadalmi hovatartozás hangsúlyozása, következőképpen a különbségek kiemelése, az elhatárolódás közvetítése teszi lehetővé. Az egyén a tárgyaival, még a pusztán érdekességnek szánt gyűjteményével is a társadalomban elfoglalt, vagy elfoglalni kívánt helyét szeretné megmutatni. Ezen kívül, ahogy láthattuk, a tárgyak az őskori kőbaltától az írásig a gondolkodás eszközeiként is működhetnek, elősegítve kognitív képességeink fejlődését. Lehetnek pusztán egyszerű, gyakorlati célokra használt eszközök, ahogy például a földművelés és a kézműipar szerszámai. Szolgálhatnak a szimbolikus dimenzió közvetítésére is, ahogy ez a valláshoz kapcsolódó kegytárgyak esetében történik. Végül pedig a múlt megőrzésének eszközeiként is tanulmányozhatók, az emlékezet és az emlékeztetés fontos tényezőiként, amelyek nélkül a jelen csak nehezen találná meg azonosságát.⁴⁶ Egyén és társadalom, jelen és múlt, gondolkodás és kultúra a tárgyak élettelen dolgoktól szokatlanul aktív közreműködésével kapcsolódik össze, ez a megélt tapasztalatok szintjén bizvást nevezhető összefonódásnak, ami-ben nehéz szétválasztani az embert és anyagi kultúráját. A tárgyak mindig is jóval közelebb álltak hozzánk, mint gondoltuk.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Ankersmit, Frank 2004: *A történelmi tapasztalat*. Typotex, Budapest.
- Ankersmit, Frank 2012: *Meaning, Truth and Reference in Historical Explanation*. Cornell University Press, Ithaca – New York. <https://doi.org/10.7591/cornell/9780801450716.001.0001>
- Appadurai, Arjun (ed.) 1986: *The Social Life of Things. Commodities in Cultural Perspective*. Cambridge University Press, Cambridge. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511819582>
- Assmann, Aleida 2008: Transformations between History and Memory. *Social Research* (75.) 1. 49–72. <https://doi.org/10.1353/sor.2008.0038>
- Beiser, Frederick C. 2011: Hegel and Ranke: A Re-examination. In: Houlgate, Stephen – Baur, Michael (eds): *A Companion to Hegel*. Wiley-Blackwell, Malden, MA, 332–350. <https://doi.org/10.1002/9781444397161.ch16>
- Bennett, Tony – Joyce, Patrick 2010: Material Powers: Introduction. In: Bennett, Tony – Joyce, Patrick (eds): *Material Powers. Cultural Studies, History and the Material Turn*. Routledge, London – New York, 1–21.

⁴⁵ A „Wunderkammer”, vagy „cabinet de curiosités” a 16. századtól terjedt el Európában. Burke 2020: 625.

⁴⁶ Gaskell–Carter 2020: 10–11.

- Bonnell, Victoria E. – Hunt, Lynn (eds) 1999: *Beyond the Cultural Turn. New Directions in the Study of Society and Culture*. University of California Press, Berkeley.
- Brown, Peter 1993: *A szentkultusz*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest.
- Brown, Peter 2013: *The Rise of Western Christendom. Triumph and Diversity, AD. 200 – 1000*. (10. átdolgozott kiadás). Wiley-Blackwell, Chichester.
- Bourdieu, Pierre 1984 [1979]: *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Bourdieu, Pierre 2009 [1972]: *A gyakorlat elméletének vázlatja*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Braudel, Fernand 1985 [1967]: *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus, XV–XVIII. század. A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Braudel, Fernand 2022 [1979]: *Civilisation matérielle, économie et capitalisme. XV–XVIII. siècle. Tom. 2. Les jeux de l'échange*. Armand Colin, Paris. <https://doi.org/10.14375/NP.9782200634162>
- Burke, Peter 2020: Conclusion. The Meaning of Things. In: Gaskell, Ivan – Carter, Sarah Anne (eds): *The Oxford Handbook of History and Material Culture*. Oxford University Press, Oxford, 619–633.
- Donald, Merlin 1993: Précis of Origins of the Modern Mind. Three Stages in the Evolution of Culture and Cognition. *Behavioral and Brain Sciences* Vol. 16/4. 737–748. <https://doi.org/10.1017/S0140525X00032647>
- Donald, Merlin 2012: An Evolutionary Approach to Culture: Implications for the Study of the Axial Age. In: Bellah, Robert N. – Joas, Hans (eds): *The Axial Age and Its Consequences*. The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, MA, 47–76. <https://doi.org/10.2307/j.ctt2jbs61.6>
- Erdősi Péter – Sonkoly Gábor (szerk.) 2004: *A kulturális örökség*. L'Harmattan, Budapest.
- Gaskell, Ivan – Carter, Sarah Anne 2020: Introduction. Why History and Material Culture? In: Gaskell, Ivan – Carter, Sarah Anne (eds): *The Oxford Handbook of History and Material Culture*. Oxford University Press, Oxford, 1–13. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199341764.001.0001>
- Hartog, François 2005: Time and Heritage. *Museum International* 57. (3.) 7–18. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0033.2005.00525.x>
- Jenkins, Keith (ed.) 1997: *The Postmodern History Reader*. Routledge, London – New York.
- Keszey András 2015: *Emlékek formájában*. L'Harmattan, Budapest.
- Kopytoff, Igor 1986: The Cultural Biography of Things: Commoditization as Process. In: Appadurai, Arjun (ed.): *The Social Life of Things. Commodities in Cultural Perspective*. Cambridge University Press, Cambridge, 64–91. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511819582.004>
- Latour, Bruno 2006: *Reassembling the Social. An Introduction to Actor-Network-Theory*. Oxford University Press, Oxford. <https://doi.org/10.1093/oso/9780199256044.001.0001>
- Newson, Lesley – Richerson, Peter 2021: *A Story of Us. A New Look at Human Evolution*. Oxford University Press, New York. <https://doi.org/10.1093/oso/9780190883201.001.0001>
- Otter, Chris 2010: Locating Matter: The Place of Materiality in Urban History. In: Bennett, Tony – Joyce, Patrick (eds): *Material Powers. Cultural Studies, History and the Material Turn*. Routledge, London – New York, 38–59.

- Peregrin, Jacques 2009: Cognition and the Emergence of Language: A Contribution from Lithic Technology. In: De Beaune, Sophie – Coolidge, Frederick L. – Wynn, Thomas (eds): *Cognitive Archeology and Human Evolution*. Cambridge University Press, Cambridge, 95–108.
- Ricoeur, Paul 2000: *La Mémoire, L'Histoire, L'Oubli*. Seuil, Paris.
- Roche, Daniel 2000: *A History of Everyday Things. The Birth of Consumption in France, 1600–1800*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Runia, Eelco 2014: *Moved by the Past. Discontinuity and Historical Mutation*. Columbia University Press, New York. <https://doi.org/10.7312/columbia/9780231168205.001.0001>
- Searle, John R. 2000: *Elme, nyelv és társadalom. A való világ filozófiája*. Vince Kiadó, Budapest.
- Sokal, Alan – Bricmont, Jean 2000: *Intellektuális impozitorok. Posztmodern értelmiségiek visszaélése a tudománnyal*. Typotex, Budapest.
- Spivak, Gayatri Chakravorty 1988: Can the Subaltern Speak? In: Nelson, Cary – Grossberg, Lawrence (eds): *Marxism and the Interpretation of Culture*. Macmillan, Basingstoke, 271–313.
- Sükösd Mihály – Tolnai Gábor (szerk.) 1963: *Bethlen Kata önéletírása*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Tomasello, Michael 2002: *Gondolkodás és kultúra*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Tomasello, Michael 2022: *The Evolution of Agency*. The MIT Press, Cambridge, MA. <https://doi.org/10.7551/mitpress/14238.001.0001>
- Usborne, Cornelia – Kümin, Beat 2013: The Spatial Turn from a Historical Perspective. *History and Theory* Vol. 52/3. 305–318.
- Vajda Mihály 2015: *Utam Marxtól*. Kalligram Kiadó, Pozsony.
- Veblen, Thorstein 1975 [1899]: *A dolgoztalan osztály elmélete*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- White, Hayden 1997: *A történelem terhe*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Withers, Charles W. J. 2009: Place and the 'Spatial Turn' in Geography and in History. *Journal of the History of Ideas* (70.) 4. 637–658. <https://doi.org/10.1353/jhi.0.0054>
- Wynn, Thomas 2002: Archaeology and Cognitive Evolution. *Behavioral and Brain Sciences* (25.) 3. 389–402. <https://doi.org/10.1017/S0140525X02000079>
- Wynn, Thomas – Coolidge, Frederick L. 2009: Implications of a Strict Standard for Recognizing Modern Cognition in Prehistory. In: De Beaune, Sophie – Coolidge, Frederick L. – Wynn, Thomas (eds): *Cognitive Archeology and Human Evolution*. Cambridge University Press, Cambridge, 117–127.